

ПОВСЯКДЕННО- ПОБУТОВЕ ЖИТТЯ

В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Нацистська окупація визначила характер повсякденно-побутового життя жителів загарбаних територій. Як провадилося забезпечення житлом мешканців Житомирсько-вінницького регіону? Якими були тарифи комунальних платежів в окупованих містах? Якою була вартість проїзду в громадському транспорті?

Чисельність населення

У межах українсько-білоруських земель, які увійшли до складу генеральної округу «Житомир», станом на кінець 1941—початок 1942 рр. проживало більше ніж 3 027 тис. осіб. Проте внаслідок гітлерівської політики депортації населення на примусові роботи до Німеччини, а також продовження знищення окремих етнічних і політичних суспільних груп,

уже на початку 1943 р. чисельність мешканців округу, незважаючи на збільшення його площі з 59 056 км² до більше ніж 64 800 км², зменшилася до понад 2 916 тис. осіб..

Під тотальним контролем

Окупаційна влада строго регламентувала всі сфери життя населення. Для цього насамперед запроваджувалися комендантська година та обмеження вільного переміщення за межі населених пунктів.

*Селянки Рудні-Хочинської Олевського району Житомирської області, які вручну боронують поле. 1942 рік
ЦДАКФДА України ім. Г. С. Пшеничного*

Залежно від регіону; • та пори року комендантська година тривала з 20-ї, 21-ї або 22-ї години вечора до 4-ї або 5-ї години ранку. Хоча на території деяких гебітско-місаріатів, відповідно до рішення нацистської цивільної адміністрації райхскомісаріату «Україна» та генерального округу «Житомир», комендантську годину могли скасовувати на період святкування Великодня, коли всю ніч тривали богослужіння.

Відповідно до розпорядження генерального комісара К. Клемма від 28 листопада 1941 р. виїзд або в'їзд у село чи місто повинні здійснюватися лише з дозволу місцевих гебітс- та штатт-комісарів. На півдні генерального округу «Житомир» дозвіл на переміщення населення до румунської зони окупації та в зворотному напрямі

*Нацистські окупанти на вулицях Житомира.
Перша половина 1940-х рр.*

Для контролю населення, його ефективної експлуатації (як і знищення за національною ознакою) уже від початку окупації проводили переписи; введено систему домових книг та обов'язкову прописку прибулих осіб, заборону ночівлі немісцевих без дозволу керівника допоміжного управління. В одному з пунктів постанови німецької польової комендатури та міського управління Вінниці від 22 жовтня 1941 р. зазначено на необхідності обов'язкової прописки в паспортно-реєстраційному відділі та домових книгах усіх прибулих до міста осіб для отримання дозволу на тимчасове чи постійне проживання.

Для оптимального контролювання, що й тотальної експлуатації місцевих «трудових ресурсів», вводилася обов'язкова реєстрація працездатного населення при так званих «біржах праці», а також приєднання до відповідного обліку права на отримання продуктивних карток.

Паспорт

Основним документом, що посвідчував особу, залишався радянський паспорт, у якому робили

німецьку чи українську поліцейську відмітку, або ж вклеювали спеціальну вкладку українською та німецькою мовами.

У селах, які розмішувалися у безпосередній близькості до ставки Гітлера «Вервольф» (Коломихайлівка, Стрижавка, Стадниця, Дубово), населенню видали німецькі посвідчення особи.

Із квітня 1942 р. на Житомирщині та Вінничині оголосили про обмін радянських паспортів на німецькі, хоча через певні труднощі в окремих місцях їх розпочали видавати лише наприкінці 1943 р. У Житомирі, наприклад, видача німецьких паспортів розпочалася 15 жовтня 1943 р.

Водночас у Вінниці особи, які до того не мали паспорта (через втрату документа або досягнення 16-річного віку), могли його отримати з кінця жовтня 1941 р. (невідомо, щоправда, вважався він тимчасовим чи постійним). Окрім того, на окупованих територіях передбачалися інші додаткові документи: дозволи, перепустки, «аусвайси» тощо.

Руйнування житлового фонду міст

Унаслідок бойових дій під час наступу вермахту в червні—липні 1941 р. значна частина населених пунктів регіону зазнала руйнувань. Пошкоджено, особливо в містах, житлові та адміністративні приміщення, підприємства, інфраструктуру.

Найбільшу увагу під час відновлення міст окупанти приділяли Житомиру як центру однойменного генерального округу, адже тут розмішувалися генеральний комісаріат та інші численні окупаційні установи. Отож часткове відновлення деяких населених пунктів регіону

*Будинки, постраждали від бомбардувань.
Житомир, 1943 р.*

здебільшого здійснювалося для створення належних умов роботи й проживання гітлерівців із числа райхсдойче, а також місцевих етнічних німців-фольксдойче.

У Житомирі для організації комфортного дозвілля для окупантів до середини 1942 р. навіть збудовано кладки (місток) до острівця на р. Тертерів, упорядковано алеї та розпочалося укріплення його берегів. Однак загальний вигляд Житомира залишав бажати кращого. Улас Самчук, проїжджаючи містом у середині 1942 р., написав, що воно нагадує «розкопки».

Забезпечення містян житлом

Руйнування житлового фонду та інфраструктури змінили повсякденно-побутове життя українського населення. Частково на початку окупації сім'ї, житло яких знищено, могли оселитися в квартирах, залишених після радянської евакуації, а також у помешканнях знищених та відселених до гетто євреїв.

У Житомирі, наприклад, питанням забезпечення мешканців житлом до осені 1941 р. опікувався квартирний відділ (сектор), а у Вінниці — житловий відділ при міських управліннях. За період від 19 липня по 12 серпня 1941 р. квартирним відділом Житомира видано понад 500 ордерів на квартири. Проте через численні факти зловживань та хабарництва серед працівників відділу під час оформлення права власності на житло проведено перереєстрацію ордерів, а його керівництво змінено.

Загалом до середини вересня 1941 р. до квартирних відділів Житомирського міського управління на отримання або обмін житлової площі надійшло майже 1 тис. заяв.

Із утвердженням цивільного управління окупаційні органи переглянули політику української допоміжної адміністрації щодо питання житла, розпочавши конфіскацію із подальшою передачею німцям-райхсдойче та фольксдойче помешкань євреїв та українців.

Із кінця літа 1941 р. для міщан затверджено нові тарифи комунальних платежів, серед яких квартирна плата для помешкань, які перебували у власності міст («держави»). За її несплату «квартиронаймачів» могли навіть виселити з помешкань. Постанова голови Вінницького міського управління О. Севастьянова від 16 квітня 1942 р. передбачала виселення

«адміністративним порядком» за умови невнесення городянами квартирної плати терміном понад 3 місяці.

У період окупації ліпші житлові приміщення конфісковано для проживання представників нацистської цивільної адміністрації, фольксдойче та колаборантів. Вони також насамперед користувалися електроосвітленням та водогоним у містах. Зі слів однієї із фольксдойче, у Житомирі освітлення в оселях українців було лише тоді, коли в них на постої перебували німецькі військові. Відповідно до оголошення штадткомісара Житомира за самовільне під'єднання електроосвітлення місцевим жителям загрожувала смертна кара.

Руйнування житлового фонду в селах і містечках

Протягом нацистської окупації значних руйнувань, здебільшого внаслідок спалення, зазнали численні сільські населені пункти та містечка в межах кампаній по боротьбі з партизанським рухом, які нерідко знищували разом із їхніми мешканцями. Такі звірства гітлерівців особливо поширилися під час їхнього відступу наприкінці 1943—на початку 1944 рр.

Відповідно до післявоєнних підрахунків у період війни на території Житомирщини, повністю або частково зруйновано 175 сіл і містечок. Лише в Словечанському (нині — у складі Овруцького) районі нацистами повністю знищено 13 сіл та районний центр — містечко Словечне.

На території Вінниччини, включно з румунською зоною окупації, до початку 1944 р. спалено

Зруйнована Вінниця. Перша половина 1940-х рр.

168 населених пунктів, із яких 17 (за іншими відомостями 18) — повністю. Загалом на Вінниччині за роки окупації лише в селах знищено й зруйновано 39 362 житлові будинки.

Додатковим чинником масштабних руйнувань населених пунктів у процесі відступу гітлерівців стали бойові дії, під час яких різні будівлі перебували під перехресним вогнем вермахту та Червоної армії.

Відповідно до повоєнних підсумкових відомостей на території Житомирської області зруйновано 57,2%, а на території Вінницької області — 44,4% житлової площі міст.

Транспортна інфраструктура

Обмеження щодо вільного переміщення місцевого населення зумовили й мінімальну організацію транспортної інфраструктури.

Єдиною постійною міжрегіональною автобусною лінією, запровадженою 22 березня 1942 р., яка проходила через генеральний округ «Житомир», був маршрут «Рівне — Київ». Автобус відправлявся з Рівного до Києва через Звягель, Житомир та Коростишів по понеділках та четвергах, а з Києва до Рівного — по середах та суботах. Із 28 липня 1942 р. це сполучення поширено до Львова; автобус із Рівного на Київ курсував у понеділок, середу та п'ятницю.

Автобусний маршрут у межах Житомирського генерального округу «Вінниця — Житомир» почав діяти лише з 4 серпня 1943 р. Автобус ходив тричі на тиждень: із Вінниці

до Житомира — у понеділок, середу та п'ятницю; із Житомира до Вінниці — у вівторок, четвер і суботу. Запровадження автобусної лінії зумовлено пропагандистськими мотивами й спрямовувалося на перевезення жителів регіону до місць ексгумації жертв радянського НКВС у Вінниці, яку нацисти розпочали наприкінці травня 1943 р.

У двох найбільших містах регіону — Житомирі та Вінниці — продовжувало функціонувати трамвайне господарство. Пасажирські трамвайні маршрути насамперед використовувалися для перевезення осіб до місць їхньої роботи та, частково, для німецьких військових. У Житомирі трамвайна колія загальною протяжністю 11,6 км поділена на три маршрути (дільниці) — «Міська лікарня — Соборна площа», «Соборна площа — Північна вулиця», «Північна вулиця — Богунія»; у Вінниці із вересня 1941 р. діяло два маршрути — «Мости — Пироговська лікарня (Лікарня ім. Пирогова)», «Народний будинок — Залізнична станція».

Відповідно до тарифів, встановлених Житомирським міським управлінням 5 листопада 1941 р., вартість проїзду в трамваї, залежно від маршруту, становила від 25 до 50 коп. Щоправда, для пенсіонерів передбачено знижку в розмірі 50% від вартості квитка, а діти дошкільного віку зростом до 1 метра в супроводі дорослих мали право на безкоштовний проїзд.

За період із 1 лютого по 1 травня 1943 р. трамваєм Житомира перевезено 53 716 цивільних осіб та 2 578 німецьких військових.

У Житомирі частину переобладнаних трамвайних пасажирських вагонів використовували для транспортування вугілля по подовженому до міської електростанції маршруту в район Бердичівського шосе. Станом на середину 1943 р. рухомий склад житомирського трамвайного господарства містив 2 пасажирські та 3 транспортні вагони з причепами; персонал трамвайного руху міста на цей час становив 37 осіб.

Репресії нацистів

Вище вже зазначалося, що місцеве населення окупованих територій перебувало під постійною загрозою репресій, які були причиною гітлерівської расистської політики (євреї) чи боротьби з ідеологічно-політичними ворогами націонал-соціалізму (партійно-радянські активісти, військовополонені Червоної армії, українські націоналісти), або ж наслідком невиконання

Військовий регулювальник вермахту біля центрального гастроному. Житомир, перша половина 1940-х рр.

розпоряджень, продовольчих постачань, інших податкових поборів. Нерідко репресивні дії здійснювали й без зауважених «причин», а через зверхність окупантів, які вважали українців, як й інших слов'ян, расово «неповноцінними».

Терор особливо посилювався навесні 1942 р. під час проведення масових депортацій на примусові роботи до Німеччини. Повсяк'денням окупації стали тотальні облави, а місцеве населення уникало відвідувань будь-яких громадських місць, навіть з'являтися на вулиці. Чимало селян на півночі генерального округу «Житомир», рятуючись від свавілля гітлерівців, залишали власні домівки й жили таборами в лісах.

Значну «увагу» як до об'єктів репресій звертали й на сім'ї партійно-радянських активістів, червоноармійців, учасників комуністичного партизансько-підпільного руху. Відразу після окупації Бердичева родину евакуйованого комуніста Сенчковського в складі дружини та восьми дітей німці виселили з квартири, яку пограбували військові. У с. Вищий Ташлик Джулинського району (нині — с. Веселівка Теплицького району) гітлерівці побили батька чотирьох синів-червоноармійців, 60-річного Якова Цибульського; у с. Білий Рукав Хмельницького району — Сидора Бездюба, сина радянського активіста.

Одним із численних фактів злочинного й дикунського ставлення нацистів до українців є організований на початку червня 1943 р. продаж дітей у Новограді-Волинському (Звягелі), батьків яких депортували на примусові роботи до Німеччини. Дітей віком від 8-ми до 12-ти років продавали гітлерівські адміністратори та колаборанти за ціною від 4-х (дівчатка) до 6-ти (хлопчики) марок. Причому, за окремими повідомленнями, дітей, яких злочинці не змогли продати, вони втопили в річці.

Репресії та терор, піднесені до рівня державної політики, стали способом управління окупованими територіями. Свідченням цього є німецькі рекомендації для поводження з місцевим населенням. В одному з таких документів зазначено, що населення Східної Європи («племена», у визначенні окупантів) «потребують... жорсткого та безшадного поводження під час постійного застосування погроз або застосування штрафів і репресій, навіть якщо немає жодного безпосереднього приводу для цього».

На місцевому рівні «норми» такої варварської політики яскраво ілюструють розпорядження гебітскомісара Коростишева А. Данкбара для керівників гебітскомісаріату:

Нацисти в Житомирі. Перша половина 1940-х рр.

«...українці повинні відчувати тверду руку німців, хто цієї твердості створити не може, той непридатний для окупації сходу». Німецький адміністратор резюмував: «Хто вірить, що з населенням можна поводитися по-доброму, того вважаю непридатним і таким, що не знає психології українців. Діяти потрібно так, щоб ми ніколи не були винними (тобто, морально не відчували вини. — *Авт.*) в переслідуванні народу. Потрібно володіти цим мистецтвом».

Місцеве населення, яке зобов'язане виконувати численні податки й побори, також піддавалося систематичному грабуванню гітлерівських військ, які вилучали харчові запаси, худобу, птицю тощо. Грабунки значно активізувалися під час відходу нацистів наприкінці 1943—на початку 1944 рр. Водночас у деяких районах війська вермахту виконували наказ про знищення всього майна, яке не можна було вивезти.

Німці та представники союзних їм армій нерідко вчиняли сексуальні насилля стосовно місцевих жінок. Численні зґвалтування, зокрема неповнолітніх та осіб літнього віку, зафіксовані на території Гайсинського району Вінницької області. У Гайсині, Монастирищі, а також у Білій Церкві й Таращі сексуальні насилля чинили представники колабораціоністських «козацьких» добровольчих формувань. Іноді окупанти вчиняли такі дії над єврейськими жінками перед їх розстрілами.

Рівень злочинності в регіоні

В умовах суспільної нестабільності, браку продовольства та найнеобхідніших речей антисоціальні злочинні дії поширилися серед

місцевого населення. Особливо розповсюдженими стали випадки крадіжок та пограбувань.

На початку окупації місцеве населення грабувало майно в помешканнях евакуйованих на схід та знищених і переміщених до гетто євреїв. Значну кількість грабежів квартир зафіксовано навесні 1942 р. у Житомирі. Іноді пограбування супроводжувалися кровопролиттям, хоча траплялися й вбивства, не пов'язані з мотивами особистого збагачення. Один із таких злочинів, який вирізняється особливою жорстокістю, трапився 4 листопада 1941 р. у Житомирі. Тоді робітник Денис Яхимович убив дружину та 14-річну доньку. Таке убивство вразило навіть окупантів, а керівник СС та поліції регіону О. Гельвег у спеціальному донесенні на ім'я генерального комісара К. Клемма трактував його як «звір'яче». 28 січня 1942 р. Д. Яхимовича стратили через повішання на Сінній площі Житомира.

Здебільшого осіб, які здійснювали грабежі, особливо спрямовані проти окупаційних установ та підприємств, інших об'єктів, засуджували до страти. 17 травня 1942 р. газета «Вінницькі вісті» розмістила оголошення, що напередодні, 13 травня, за грабунок розстріляно українців Олексу Романюка та Дениса Матвійчука.

У деяких окупованих нацистами українських регіонах голод та вбогість змушували групи осіб об'єднуватися й під виглядом радянських партизанів грабувати жителів населених пунктів сусідніх районів. У звітах окупаційних органів зазначено, що коли на такі бандитські угруповання падала підозра в грабунках, вони для

уникнення покарання тікали в ліси та приєднувалися до партизанів.

Грабування, мародерство, бандитизм, сексуальне насилля, нерідко на тлі зловживання алкоголем, траплялися й у середовищі «політичних» партизанських загонів, про що свідчить значна джерельна база. Іноді для місцевого населення не було різниці й між реквізиціями (господарськими операціями), спрямованими на забезпечення партизанських відділів, та грабунком: «Більш того, господарські операції у ряді випадків переносилися жителями навіть більш болючо, ніж прояви бандитизму. Адже під час них партизани забирали їжу, одяг і взуття — те, чого гостро потребувало місцеве населення, у якого те саме відбирали окупанти».

Укладання шлюбів

I

Практично невивченим аспектом нацистської окупаційної дійсності на території України залишаються процеси етнічного відтворення, пов'язані зі шлюбністю та народжуваністю.

Однозначно трактується факт, що значний відсоток одружень, як і народжень дітей, приблизно до кінця 1942 р. зумовлений можливістю ухилення від депортації на роботи до Райху осіб, які перебували в шлюбі, та жінок, на утриманні яких були діти до 12 років.

Однак фрагментарні джерельні відомості дають змогу лише епізодично охарактеризувати кількість зареєстрованих шлюбів в окремих населених пунктах та районах генерального округу «Житомир». Наприклад, за неповними даними, від початку окупації до липня 1942 р. на території Житомирського району, крім м. Житомир, укладено майже 440 шлюбів; у Житомирі за цей час зареєстровано 273 одруження та 26 розлучень; протягом липня 1941 р. — липня 1943 р. у Вінниці зафіксовано 749 шлюбів. Остання цифра, подана в окупаційній періодиці, імовірно, дещо завищена та потребує додаткової джерельної перевірки.

Через посилення нацистських кампаній з набору робочої сили до Райху та неврахування водночас будь-яких соціальних обтяжень кількість одружень, як і народжень дітей, різко скоротилася. Так, за період від 9 лютого по 21 вересня 1943 р. по Житковицькому району Поліської області Білорусі зареєстровано лише 67 шлюбів. Заразом значне зменшення показників шлюбності на півночі Житомирського генерального округу могло відбуватися через постійні каральні акції

Війна і діти

нацистів під час ліквідації соціальної бази партизанського руху.

Неповна джерельна база не дає змоги сформулювати узагальнювальні висновки щодо кількості народжень у регіоні протягом другої половини 1941—початку 1944 рр. Зокрема, за інформацією газети «Голос Волині», у Житомирі за рік окупації, до липня 1942 р., зареєстровано 1 027 народжень дітей. Якщо взяти до уваги кількість мешканців міста станом на 1 жовтня 1941 р. (36 638 осіб), — це становить 28 дітей на 1 тис. жителів.

- У Вінниці за два роки окупації, до липня 1943 р., народилося 1 920 немовлят. За офіційною чисельністю населення міста в 42 500 осіб (станом на 1 січня 1943 р.) — це, у середньому, становить 22,6 дитини на 1 тис. жителів на рік.

На території Житковецького району Поліської області Білорусі за співвідношенням кількості народжених (323 дітей) до загальної чисельності населення (14 951 особа) станом на 10 жовтня 1942 р. такий показник становив 21 дитину на 1 тис. жителів району за перші 15 місяців нацистського панування.

У деяких районах протягом тривалого часу на початку нацистської окупації реєстрація актів громадянського стану фактично не здійснювалася. Постанова Житомирського обласного управління «Про порядок запису актів цивільного стану», яка тимчасово покладала відповідні повноваження на сільські й міські управління, з'явилася лише 13 вересня 1941 р.

Бюро запису актів цивільного стану в Житомирі розпочало реєстрацію актів народжень, шлюбів та смертей наприкінці жовтня 1941 р. Населення зобов'язане зареєструвати відповідні події, які трапилися після 1 липня 1941 р.

Наприкінці квітня 1942 р., відповідно до розпорядження райхсміністра А. Розенберга, на території Житомирського генерального округу створено німецькі контори для реєстрації актів громадянського стану. Порядок одружень та розлучень на території райхскомісаріату «Україна» регулювала тимчасова постанова райхскомісара Коха від 11 травня 1942 р.

Використані джерела

1. Вінницькі вісті (Вінниця). 1942. 2 квітня.
2. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. — 28 березня 1944 р.). Вінниця: Книга-Вега; Вінобддрукарня, 2005.
3. Голос Волині (Житомир). 1943. 20 квітня.

4. Держархів Вінницької обл. Ф. Р-4422. Оп. 1. Спр. 44, 99 арк.
5. Держархів Гомельської обл. Ф. Р-1847 Оп. 1с Спр. 8, 44 арк.
6. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1154. Оп. 1. Спр. 73, 9 арк.
7. Держархів Житомирської обл. Ф. П-1376. Оп. 1. Спр. 8, 173 арк.
8. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1151. Оп. 1. Спр. 20, 176 арк.
9. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1156, Оп. 1. Спр. 3, 811 арк.
10. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-1371. Оп. 1. Спр. 2, 60 арк.
11. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 2, 78 арк.
12. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 4, 73 арк.
13. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 44, 400 арк.
14. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-2636. Оп. 1. Спр. 52, 277 арк.
15. Держархів Житомирської обл. Ф. Р-5013. Оп. 2. Спр. 23126, 40 арк.
16. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941—1944 гг. / сост.: В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак и др. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.
17. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 1968. Т.: Вінницька область. 1972.
18. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010.
19. Мокрицький Г. П. Житомирське трамвайно-тролейбусне управління: 100 років трамвайному руху (історико-краєзнавчий ілюстрований нарис). Житомир: Волинь, 1999.
20. Мокрицький Г. П. Трамвай Житомира: екскурс у 100-річну історію. Житомир: Волинь, 1999.
21. Петренко В. І. Спалені села Вінниччини в період нацистської окупації 1941—1944 рр. Вінниччина в роки Другої світової війни: 1939—1945: матеріали ХХІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, (Вінниця, 10—11 жовтня 2014 р.). Вінниця, 2014.
22. Ружинський вісник (Ружин). 1943. 18 квітня.
23. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939—1955. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005.
24. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: історичні нариси. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. К: Наукова думка, 2011.
25. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 6, 12 арк.
26. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 1. Спр. 76, 21 арк.
27. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 232, 21 арк.
28. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 2. Спр. 233, 25 арк.
29. ЦДАВО України. Ф. 3206. Оп. 4. Спр. 4, 25 арк.
30. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 264, 135 арк.
31. ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. Оп. 1. Спр. 12, 179 арк.
32. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 10, 196 арк.
33. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 32, 176 арк.
34. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 77, 127 арк.
35. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 124, 98 арк.

Сергій СТЕЛЬНИКОВИЧ, доктор історичних наук, доцент,
Житомирський державний університет імені Івана Франка